

Архиєпископ Іларіон

ЦЕРКВА ПІД МОНГОЛАМИ

Український Чорноморський Інститут

Ч.15

АРХИЕПИСКОП ІЛАРІОН

ЦЕРКВА ПІД МОНГОЛАМИ

в XIII - XIV ст.

Одеса

1942

На правах рукопису

А в т о р с ь к i   п р а в а   з а с т е р е ж е н i

I.

Монголи або татари.

Монголи поклали в житті українського народу надзвичайно великий слід, бо довго володіли нашою землею, а ще довше потім нападали на неї та руйнували її. Слід монгольський сильно відбився на нашій мові, наприклад на нашему словнику, що знає багато монгольських слів, на нашій культурі й т. ін. Сильно далася ванаки доба Татарщини й нашій Церкві.

Хто ж то були ці монголи, чи татари, як у нас їх звуть, що довгі віки плюндрували нашу землю?

З давнього часу в Азійських степах жили різні кочові племена, що не мали однієї навіть й одного проводу. Вони ділилися на багато окремих племен чи орд, якими правили їхні окремі хани. В половині XII-го віку серед цих племен явилася людина, яка скоро об'єднала всі ці окремі племена й надала їм усім назву свого племені - монголів. Це був добре відомий і в нашій історії та Темучин /чи Темуджін/.

Народився Темучин десь біля 1155 р. Це була людина жорстока й дуже сильної волі. За короткий час, за одне десятиліття /1195-1205/ Темучин підбив собі всі окремі кочовні племена й заснував одну велику монгольську державу, на якої чолі й став він сам. З'їзд ханів за це об'єднання надав йому титула Великого Чана, чи по-монгольськи - Чингис-хана, імператора, цебто дав найвищого азійського титула. З того часу ці об'єднані племена стали зватися звичайно монголами; друге ім'я їх - татари, але це їх зовнішнє ім'я: так їх звали в Європі та на Русі.

Столицею Чингис-хана Темучина стало місто Харахорин чи Каракорум /на південний схід від теперішньої Кяхти/. Чингис-хан жив 72 роки

/1155-1227/, і всю свою увагу звернув головно на підбиття арійського сходу. Дійсно, він підбив під свою владу північний Китай, Тибет, Туркестан, Ліву, Бухару й ін.азійські землі.

Помираючи /1227/, Чингис-хан усю свою величезну державу поділив на чотири ханати чи улуси поміж своїми трьома синами та дітьми померлого четвертого сина, але поділив так, щоб один з них був великим ханом /Чингис-ханом/, а інші хани корилися Йому, як найстаршому. Такий порядок, як відомо, був і на Русі.

Один з цих ханатів /улусів/ незабаром підбив собі Русь і запанував над нею. Це був хан улуса Кипчака, як тоді звався туркмено-киргізький степ. Цей хан мав під собою т.зв.Киргіз-кайсацький степ. Тут ханами були діти старшого Темучинового сина Чучі чи Джучі.

II.

ПОРУХУВАННЯ РУСИ МОНГОЛАМИ.

Першою зазнайомилася з монголами Україна й на собі дізнала їхньої страшної сили. Року 1223-го. Чингис-хан розбив Чівського хана й послав двох своїх полководців на чолі з Суботаем зловити самого хана. Гналися аж до Персії, але хан таки втік. Монгольське військо верталося через Кавказ, сильно розбиваючи тамошні племена. Монголи ввірвалися через киргізький степ на степ половецький, і тут страшно побили половців.

Підбиті половці прибігли в Україну й благали помочі в українських князів. Князь Мстислав Мстиславович, що сидів у Галичу, був зятем половецького князя Котяна, а тому почав збирати українських князів на монголів. На річці Калці /тепер Калміус, що тече в Озівське море/ 31 травня /чи 16 червня/ 1223 року українські війська зійшлися з монгольськими, — й були дощенту розбиті... Погром був жахливий: загинуло десять князів, а раті побито "многое множество, многое без числа". Як каже Літо-

пис, це було побоїще, якого не бувало ніколи... Але князі не звернули належної уваги на монгольську небезпеку, бо й самі монголи зникли в своїх степах так само несподівано, як і з'явилися.

Чингис-хан поклав собі завданням завоювати ввесь світ, та вдарився головно, як я зазначив уже, на Схід. Але перед смертю він заповів дітім своїм заволодіти також і Заходом. Два роки по його смерті /1227/ не було йому наслідника, але року 1229-го великим ханом став третій, улюблений син Темучина-Оготай /Угедей/, який добре внаслідував наказа свого батька заволодіти всім світом.

Оцей Оготай послав на Захід велику армію, а на чолі її поставив свого племенника Бату чи Батия, сина Джучі, хана Кіпчака. В 1235-1236 р. р. монголи погромили на Волзі Болгарію, а всіх її мешканців винищили до ноги.

По цьому, зимою 1237-го року монголи потягли на Русь північну, все дощенту нищучи на своїй дорозі. Найперше напали вони на князівство Рязанське, й 31-го грудня взяли місто Рязань, а далі взяли Коломну, Москву, Сузdal', а потім, по п'ятиденної осаді, взяли 7 лютого 1238 року й Володимир. По цьому зруйнували Ростов, Ярослав, Переяслав, Твер і ін., все руйнуючи, всіх побиваючи, розбили й великого князя Юрія Всеvolodовича на річці Ситі 4 березня.

Зруйнувавши зимию /монголи найбільше воювали зимию, бо звикли до неї/ 1237-1238 р. всю Сузdal'ську землю без особливих перепон, татари подалися в землю Новгородську, але злякалися новгородських лісів та болот і подалися на південь, уже в землю українську. В Чернігівському князівстві вони відразу наткнулися на жорсткий опір, і сім тижнів брали маленький Козельськ. Легенда подає, що князь-дитина Козельський втопився в людській крові...

Поруйнувавши все на своїй дорозі, монголи подалися на половецький степ, і ввесь 1239-й рік нищили половців, завдавши їм смертельного

удара, від якого вони вже не одужали ніколи.

Зимою 1239-го року татари знов напали на Україну, скрізь поганяючи по собі попел та руїну. Спалили Переяслав та Чернігів, і підійшли до Києва, з Лівобережжя. Бачучи, що Києва легко не взяти, Батий послав до Київського великого князя Михайла Всеволодовича своїх послів, обіцяючи пощадити місто, якщо воно добровільно піддасться. Князь відповів тим, що наказав монгольських послів перебити /за що пізніше, 12.IV.1246 р., наклав своїм життям/. Батий відступив.

Зимою 1240 року Батий знову підійшов до Києва, але вже з усією своєю величезною ордою. Тимчасом у Києві не було потрібного спокою: князя Михайла вигнав Ростислав Смоленський, а цього останнього -Данило Романович Галицький. Але Данило сам не осівся в Києві, а посадив тут свого боярина тисяцького Дмитра, а сам виїхав на Угорщину шукати помочі проти монголів.

Батий підійшов тепер до Києва з незчисленною ордою. Літопис розповідає, що війська було так багато, що від скрипу возів та від реву верблюдів і юркання коней не можна було чути голосу людського. Ім свідчить Пляно-Карпіні, облога Києва була довга, але нарешті, саме на свято Миколи, 6 грудня 1240 року Київ був взятий і спалений, а мешканці перебиті.

З Києва татари потягли далі на захід, оминули Крем'янець, якого взяти не змогли, спалили Володимир-Волинський і Галич, усе руйнуючи по дорозі. Подалися далі на Угорщину та в Польщу, але далі в Європу піти не змогли, а тому року 1242-го вернулися й осілися в зпорожнілих половецьких степах.

Татари-монголи сліпо вірили, що вони послані Богом завоювати весь світ, а тому нищили й палили на своїй дорозі все, що тільки ставило їм який будь спротив. Звичайно вони міста руйнували й палили, а мешканців старих і дітей побивали, а молодих забирали в полон. Не рідко винижували всіх дощенту, якщо їм ставили більший опір, і в цьому бачили собі

наслоду. Вони пройшли по нашому краю, немов найсильніший ураган, руйнуючи все, що їм попадалось на дорозі, віддаючи все на пастуву огню та меча...

Літописець розповідає, що коли князь Данило та Василько Романовичі, що були в Угорщині та в Польщі, вернулися додому й прийшли в Берестя, то "не возмогоша ити въ поле смрада ради множества избѣнныхъ, не бѣ бо на Володимирѣ не осталъ живый, церкви святой Богородици исполнена трупья, иныя церкви наполнена быша трупія и тѣлесъ мертвыхъ" /Іпат.ст. 524 за 2 вид./.

Треба завважити, що наші Літописи дуже слабенько й блідо описують усі жахи, які принесли нам монголи, - значно сильніше описують це джерела західноєвропейські.

Багато мешканців порозбігалося з своїх осель по лісах, або й по сусідніх, більш забезпечених від нападів землях.

III.

Руйнування церков за Татарщини.

Татарське п'ятиліття /1227-1242/ було найжорстокішим в історії Русі взагалі, а України зокрема. Поруйноване й пограбоване було все, де тільки пройшли татари. Татари мали свою особливу військову засаду, довгими віками вироблену в монгольських степах: винищувати противника до ноги, а в усякому разі так залякувати його, щоб ворог мусів пам'ятати про це до смерті. Постановивши, що світ належить монголам, монгольські хани винищували все до ноги, де тільки фізично могли це зробити. І тільки за п'ять літ остаточно переконавшися, що їм Заходу не подолати, монголи повернули знову на свій Схід і змінили свою політику.

Руйнуючи по дорозі своїй усе, монголи не робили жодної різниці поміж людьми: однаково нищили як людей світських, так і духовних. І за страшне п'ятиліття 1237-1242 років молода Церква на Сході зазнала ве-

ликих потрясень.

Вища церковна ієрархія, як і влада світська, не виявила якогось організованого спротиву монголам чи бодай рятування людей від загибелі. У всякому разі організованого голосу свого не подала. Може й тому, що, з одного боку монгольський напад був надто несподіваний, а з другого - через повсякчасні колотнечі князів, через їхню вікову незгоду. Князі не об'єдналися навіть перед найстрашнішою руйною, і не помогли один одному.

Власне ці причини не дали зможи ані владі світській, ані духовній належно зрозуміти монгольську небезпеку й належно навчитися з небувалого в історії погрому над Калкою в 1223-му році.

Якраз трапилось так, що за найбільше відповідального часу в Києві не було митрополита, бо митрополит Кирило II, поставлений в січні 1224-го року, помер року 1233-го. В Константинополі взагалі не спішили з присланням нового митрополита, і чотири важкі роки Україна й уся Русь позоставалася без митрополита. Новий митрополит Йосип прибув до Києва тільки аж 1237-го року, цебто в рік нападу монголів на Русь. Як Кирило II-й, так і Йосип з походження були греки, а тому політичних справ чужої їм країни належно не розуміли, а може й не хотіли розуміти. У всякому разі історія не позоставила нам найменшої загадки про якусь опіку Київського митрополита долею своєї пастви супроти страшної монгольської небезпеки.

Спархіяльні єпископи, позбавлені загального митрополітального проводу, по-різному поставилися до монгольської навали: одні позосталися зо своїми вірними - й були з ними забиті, другі врятувалися втечею, покинувши свою паству. Так, єпископ Володимирський /над Хлязьмом/ Митрофан позостався з своєю паствою, замкнувся в нею в своїй соборній церкві - і з нею й згорів 7 лютого 1238-го року, разом з княгинею та вищими боярами. Збитий був і єпископ Переяславський Семен. Єпископ Ро-

стовський спасся втечею. Єпископи українські не втікали, але позосталися зо своєю паствою, і татари лишили їх на свободі й не позабивали; це були єпископи Галицький та Перемиський, а також єпископ Чернігівський Порfirій.

Монголи скрізь палили церкви, а в них палилися й такі дорогі тоді книжки та церковний посуд. Місцевий люд часто шукав рятунку власне по церквах, особливо міцно мурованих, — зносив до них своє майно й залишався в них разом з духовенством, — і в більшості всі гинули разом з церквою, яку монголи підпалювали... Через це часто траплялося, що татари вбивали й насилували дівчат та жінок навіть по церквах, убивали священиків у вівтарях...

16-го грудня 1237-го року монголи підійшли до міста Рязані, а за п'ять днів, 21-го грудня взяли її. Літопис так описує погром Рязані /а він був скрізь одинаковий/: "Взяша градъ Резанъ, и пожогша весь, и князя ихъ Юрья убиша, и княгине сго, а иныхъ же симше мужей, и жены, и дѣти, и черньца, и черницъ, и зрея — овыхъ разсѣкаху мечи, а другихъ стрѣлами стрѣляху, тьи въ огнь вметаху, иные имающе вязаху, и груди вырѣзываху, и жолчь выимаху, а съ кожихъ кожи одираху, а инымъ иглы и щепы за ноги біяху, и поруганіе черницамъ, и попадъямъ, и добрымъ же нам, и дѣвицам предъ матерми и зестрами чиниху".

Часто навіть видатні люди з розпуки накладали на себе руки; наприклад княгиня Світланія в Чернігові в 1238 році сама кинулася з високої башти Спаського Собору, й заспала разом зо своїм сином Іваном, якого тримала на руках.^{x/}

Настав час і Києва. Батий підійшов до Києва в 1240 році з великою силою й обліг місто. Від великого скрипу возів, від сильного реву верблюдів та іркання коней не можна було почути людського голосу. Багато

^{x/} Інші джерела подають інше місце смерті Світланії; див. Рассказы М.Толстого, 1887 року ст.77.

тий поставив пороки /стінобитні машини/ біля Лядських Воріт, і був стіну день і ніч, аж поки не розвалив її, - і монголи ввірвалися до Києва. Це було 6 грудня 1240-го року. Завзято й храбро боронився Київський тисяцький Дмитро, поставлений тут королем Данилом Романовичем, ламалися списи й розбивалися щити. Але орда була така велика, що їхні стріли затемнили сонце...

Тоді тисяцький Дмитро побудував нові укріплення довкола Десятинної Церкви. Люди замкнулися в Церкві, позносивши на хори своє майно. Другого дня монголи повели наступ на Десятинну Церкву, - і взяли її. Від тягару людей та майна провалилися хори та стіни Десятинної Церкви. Храбро боронився Дмитро й тут, був ранений, і татари перемогли. Вони перебили народ, Десятинну Церкву Св.Богородиці зруйнували до основ, полонили раненого Дмитра, але не вбили його через його хоробрість...

З Десятинною Церквою, як бачимо трапилося те, що монголи робили зо всіма церквами, коли в них замикався й боронився народ.

І монголи ввірвалися до міста, й зачався татарський погром. Свята Софія була дощенту пограбована, але не зруйнована, бо в ній не боронився народ. Св.Успінська Печерська Церква була пограбована й дополовини поруйнована, як твердить Синопис. Усі Київські монастири так само пограбовано. Ярославові Георгіївський і Іриненський монастири та монастир Федорівський були зовсім поруйновані й припинили своє існування. Декілька менших церков так само були поруйновані. Багато мощів святих цього дня не відомо де діліся; так сталося, наприклад, з мощами св.Бориса й Гліба, преподобного Феодосія Печерського, св.Ольги й ін.; в Чернігові те саме сталося з мощами св.Ігоря Олеговича. Звичайно, пограбовано все, що було цінніше по церквах, а решта поруйнована або пущена з димом...

Монахи Печерського монастиря порозбігалися по лісах та дебрах. У Києві позосталося яких 200 неморуйнованих домів... Взагалі, вся Україна

була обернена в голу пустиню.

Що сталося з Київським митрополитом Йосипом, зовсім не відомо. Він прибув до Києва в 1237-му році, коли монголи починали вже руйнувати Руську землю, але джерела зовсім мовчать про долю митрополита в 1240 році. Коли б він під час облоги був у Києві, чи бувтут забитий, Літописи відмітили б це. Скоріше треба припускати, що Йосип, грек в походження, налякався монголів і втік до Греції ще задовго до 1240-го року, до погрому його столиці Києва.

Новий митрополит, українець Кирило III, обраний десь року 1242-го, поставлений був в Греції тільки року 1249-го, отже вся Руська земля довго позоставалася без вищої духовної опіки в найтяжчий для неї час.

IV.

1 . . .

Відносини монголів до православної церкви

й духовенства.

Не звоювавши Європи, монголи 1242-го року вернулися на Схід й осілися на берегах Волги, в Половецькому степу, і звідси хан Батий став правити всією Руссю. Русь стала вассальною землею монголів, якою правив великий хан - Чингис-хан - у Каракорумі через свого хана Батия. В самій Русі, як північній, так і південній, правили ханські намісники, що звалися баскаками. Цих ханських урядників було велике число й виконували вони різні функції.

Руссю володіла орда Батия, що звалася в нас різно: Орда /чи улус/ Хипчакська, Орда Сарайська або Орда Золота. Золотою звалася ця Орда або від того, що держаки Батиєвого шатра були посрочені, або взагалі тому, що монгольське "золотий" визначало наше "царський", "августіший". Десь року 1253-го Батий побудував собі столичне місто Серай чи Сарай /= пишна палата/ на долішній річці Ахтубі /в 110 верстах від Астрахані/; пізніше на горішній Ахтубі побудований був Великий Сарай, звідки

ї назва пішла - Сарайська Орда.

Коли Батий вернувся над Волгу, він енергійно взяўся за правління Руссю. Руські князі, як північні так і південні, уже з 1242-го року стали ходити "на поклін" у монгольську Орду, - для полагодження різних своїх справ, а найчастіше - одержання від хана лішнього уділу. Хани роздові права князів зневажали й стали самі роздавати уділи, а також настановляти великого князя. На жаль, усі руські князі легко топтали дорогу в Орду, доносячи один на одного й вислужуючись перед ханами.

Але не тільки князі, а й митрополити та єпископи мусіли ходити в Орду, щоб роздобути визнання себе та прав для Церкви. Ось тому часто бувало, що до Орди їздив князь разом з митрополитом чи єпископом. Їздити доводилось не тільки до Хана, що безпосередньо володів Руссю, це було спочатку до Батия в Сарай, але й до Чингис-хана /великого хана/, що жив в далекому Харахорині чи Каракорумі, д'рога куди була дуже утижлива й небезпечна. Правда, року 1279-го великий хан Хубілай /Кублай/ завоював увесь Китай і переніс свою столицю з Каракорума до Пекіна, і відтоді руські князі перестали їздити до великого хана, - вони зовсім були віддані в руки ханів Сараю.

Отож, монголи заволоділи всією Руссю, а разом з тим і всією Церквою. Яке * було ставлення монголів до нашої Церкви?

Ми вже бачили, як за роки 1237-1242 монголи поруйнували нам силу церков, повбивали силу духовенства. На наше щастя, церковна політика монголів мирного часу була зовсім відмінна від політики часу військового. Виявилося, що монголи були надзвичайно терпимі до нашої православної віри й до нашого духовенства, й визнали за нашою Церквою та духовенством усі ті права, які вони мали. Нікого ніколи вони не змушивали кидати свою віру й приймати іншу. До всіх вір монголи ставилися зовсім терпимо, тому так само поставилися й до нас.

Найголовнішою причиною великої релігійної терпимості монголів бу-

ло, здається, те, що вони були язичниками, з природи своєї віротерпимими. Язичники взагалі ставляться терпимо до всіх вір, не знаючи однієї найкращої віри. Великий хан Мангу так відповів монаху Рубруквісу, коли той запропонував йому в імені французького короля Людовика Святого прийняти християнство: "Ми, монголи, віруємо, що є /для всіх народів/ один Бог, яким ми живемо й яким умираємо, і до нього ми маємо справедливе серце; але як Бог дав руці різni пальці, так дав людям різні путі спасіння. Вам дав Бог Писання, та ви, християни, не бережете його, а нам дав кудесників /"ivinacores"/, і ми робимо все, що вони наказують нам, і живемо в спокої" /Е.Голубинський: Ист.Рус.Церкви, т.ІІ ч.І ст.18/.

Про цього ж великого хана Мангу той же Рубруквіс розповідає: "Унього в звичаї, щоб у ті дні, які його кудесники призначають за свяtkovi, або на які, як на свята, вкажуть йому священики несторіянини, приходили до нього перше священики християнські в своїм облаченні і молились за нього, і благословляли його чашу, щоб по відході їх приходили священики сарацинські /мулли/ й робили те саме, і щоб по них приходили священики поганські /жерци/ і робили те саме" /там само, ст.19/.

Марко Поло розповідає про наступника Мангу, великого хана Хубілая, що при його дворі були служителі всіх вір, що молилися за хана: "На Великдень, знаючи, що це один з головних християнських свят, великий хан наказав усім християнам явитися до нього й принести в собою те свяченне Писання, що є Четвероєвангелія. Обкладивши вроčисто ладаном цю книжку, він благовійно поцілував її, те саме мусіли зробити, на його приказ, і всі присутні вельможі. Це в нього стала звичай при кожному великому святі в християн на Різдво й на Великдень. Те саме чинив він і в свята сарацин, жидів і поган".

Коли цього хана Хубілая спитали, пощо він таке робить, він відповів: "Є чотири пророки, що їх почитают і обожують чотири різні наро-

ди світа: християни почитають Ісуса Христа, сарацини - Магомета, юдії - Мойсея, а в поганів найвищий Бог Сагоном-бар-кан, а я почитаю всіх чотирьох, і благаю про щоміч собі того, хто справді вищий усіх їх!^x/

Треба ще додати, що монголи були дуже забобонні, й вірили, що священики - це взагалі чарівники, можуть легко наслідати всяке щастя, а тому ліпше всіх їх задобрювати.

Політичні погляди Чингіс-хана Темучине були також важливою причиною релігійної терпимості монголів. Чингіс-хан мріяв заволодіти всім світом, а в ньому ж багато різних вір, і годі всі народи повернути на свою віру. Це й привело його не тільки до думки про нову релігійну терпимість до всіх вір, але й до такої церковної політики, щоб кожен народ думав, ніби його вірі хан найбільше сприяє.

Усі свої політичні й релігійні погляди хан Темучин, коли став Чингіс-ханом, десь по 1205 році, оголосив окремою книжкою під назвою Яса, ніби книжка державних законів. Слово "яса" визначає заборона, це бото що забороняється робити, звідси - наказ, закон. Ані в монгольському оригіналі, ані в повному перекладі Яса не збереглася, а про неї знаємо тільки з уривків перських та арабських істориків. Яса розподалась на п'ять розділів: 1.Переступи, що караються смертю. 2.Війна, її ведення й військовий лад. 3.Сем'я й родинний устрій, 4.Похвальні доблесті і 5.Різні заборони. Усе це - взяте найголовніше з законів китайських. Спеціялісти /наприклад В.Васильєв/ твердять, що Яса - це збірник не законів, а ізреченій, висловів.

Ясу всі хани надзвичайно шанували й підтверджували, і нікто з ханів довго не смів її не виконувати. В цьому відношенні Ясу звуть монгольською евангелією чи Кораном. І ось Яса наказувала монголам шанувати всі віри й все духовенство, при чому духовенство мусить бути звільнено/Подорожі, кн.2 розд.2 "Чтения Общ.Ист.и Др.Рос." 1861 кн.3

нене від усяких податків та повинностей. До осіб духовних Яса зачисляла також лікарів, богадільників /прошаків/, учених, подвижників і різних служителів храму,- всі вони також звільнялися від податків.

Ось таким чином монголи були терпимі до нашої православної віри не через наші якісні заслуги перед ними, а тільки з самої своєї природи, бо такими вони були до всіх вір на світі. Звичайно, це було на велику користь молодому православію на Сході.

Крім усього вищесказаного треба ще підкреслити, що монгольські хани й монголи взагалі добре знали християнство й привычайливі до нього. Уже за часу Чингис-хана християнство ширилося серед монголів, і його ісповідувало не мало знатних осіб. Але християнство відоме тут було спочатку тільки несторіянське, що рано прийшло до монголів з Персії. Несторіянство особливо сильно було поширене поміж двома народами, яких монголи підбили собі: поміж уйгурами, що знали християнство десь чи не з VII-VIII віку, та між керайтами, що були несторіянами вже з XI віку. У керайтів навіть сам хан прийняв християнство. Уйгури рано знали вже письмо, чого монголи не знали аж до Чингис-хана, чому цей хан широко використав письменних уйгурів, і взяв від них письмо.

Не мало монгольських урядників, а навіть сановників ісповідували несторіянство, і вони впливали на вироблення погляду ханів на християнство православне. Взагалі ж християни мали багато стичностей з ханами та їхніми сановниками. Монголи вважали їх лікарів за осіб духовних, і особливо несторіяни вважалися за добрих лікарів.

Жоли Чингис-хан підбив собі караїтів, а їхнього хана християнина зробив своїм вассалом, то одну з його племенниць він узяв собі за жінку, а двох інших племенниць побрали сини його. Через це два останні великі хани - Мангу та Хубілай, були синами християнами. Хан Узбек /1313-1341/ мав у числі своїх жінок грецьку царівну, доньку Андроніка Молодшого. Три останні великі хани, Гюк, Мангу та Чубілай, так добре

ставилися до християнства, що про них є переказ, ніби вони самі були християнами.

Монах Плато-Карпіні, що їздив від папи Інокентія IV до великого хана Гуюка, розповідає, що перед шатром цього хана був молитовний дім, в якому несторіянські священики, що були на хановій платні, публично співали й правили Служби в присутності великого натовпу монголів /Е.Голубинський, т.ІІ ст.23/. Під час свят до великого хана першими приходили й першими молилися християнські несторіянські священики.

Монголи особливо шанували християнських єпископів та митрополитів, яких вони звали "великими попами" і часом зверталися ї до них. Так, хан Берке /+ 1266 р./ для зцілення свого хворого сина кликав до себе Ростовського єпископа Кирила; єпископ вилікував ханового сина, за що хан "повел давати Владышу оброки годовні въ домъ святыя Богородицы". Хан Чанібек для зцілення своєї жінки Тайдули приклікав до неї митрополита Олексія.

Руські князі не раз женилися з монголками в Орді, при чому ті, з дозволу хана, приймали православіє. Так, Ростовський князь Гліб охевився 1257-го року з дочкою хана Берке, а Московський князь Крік Данилович охевився з Кончакою, сестрою хана Уасека, звичайно, неріж шлюбу ставши християнкою.

Християнство так ширилося в Орді, що року 1261-го, за хана Берке заснована була в Сарачі православна єпископія, а першим єпископом Сарайським був Митрофан /1261-1269/; про це читаємо в Лавріонівім Літопису під 1261-м роком: "Того же літа постави митрополитъ єпископа Сарак". Ця єпископія повстала, певне, з бажання самого хана. По Митрофani був тут єпископом Феогност /1269-1291/. Сарайські єпископи, як знаємо, хрестили монголів.

Єпископ Сарайський завжди був добрым дипломатичним помічником для митрополита, готуючи йому ґрунт при ханові. Єпископ Сарайський мусів

кочувати разом з ханською палатою, бо був при ній, а це давало йому й певні впливи при ханові. Вірних ця Сарайська єпископія мала не мало, бо в середі було чимало православних як серед полонених, так і серед вільних. Трохи пізніше, року 1269-го до Сарайської єпископії була приєднана й сусідня Переяславська єпархія.

З приєднанням Переяславської єпархії до Сарайської, простір цієї Переяславсько-Сарайської єпархії став дуже великий - це була вся південна Україна аж до границі Рязанської єпархії. Третій єпископ Сарайський став уже зватися Сарайсько чи Сарсько-Подонським, і ця назва трималася аж до 1764 року. Коли ханська влада ослабла, десь по 1460 році Сарайська катедра була перенесена до Москви, а в кінці з неї почала єпархія Крутицька.

Трохи пізніше, починаючи з третього наступника Батия, хани монгольські приймали магометанство. Знаємо, що хан Берке прийняв магометанство десь року 1257-го чи 1258-го. А далі, починаючи з 1313-го року, від хана Узбека всі хани були вже магометанами, а не язичниками, але своєї толерантності єї церковної політики відносно нашого православ'я не змінили.

Отож, бич Божий, як звуть монголів, справді був бичем для народу, але, на частя, для Церкви таким він не був. Про переслідування нашої Церкви ханами джерела нічого не подають,- хани були терпимі до нашої віри як тоді, коли вони були язичниками, так і тоді, коли стали магометанами.

Звичайно монголи мало вмішувалися в наші внутрішні справи, коли тільки князі самі не кликали їх до себе. Але покликані, татари руйнували все на своєму шляхові, не розбираючи ворога й пристеля, руйнували церкви й монастири, забивали людей світських і духовних. На жаль і на сором, князі таки часто закликали до себе на поміч татар, що допомагали нищити руську землю. Ця практика закликання татар - перше

князями, а потім гетьманами - не припинялася в нас аж до XVIII-го віку.

Як правило, монгольські хани не переслідували нашої віри. Правда, шануючи нашу православну віру, вони вимагали від наших князів пошани й для своєї віри, а через це могли повставати окремі випадки ніби не-рекслідування нашої віри. Так, знаємо, що 20 вересня 1246-го року в Орді був забитий Чернігівський князь Михайло Всеvolodович зо своїм боярином Хведором. Але за що саме він був забитий, остаточно трудно сказати, бо давні джерела подають аж 4 версії його смерті. Пригадаймо, що це той Михайло Всеvolodович, що наказав повбивати в 1239 році в Києві монгольських послів, а монголи образи, а тим більше смерти своїх послів, ніколи не позоставляли без помсти.

Усі, хто прибував до хана в Орду, мусіли пройти між двох огнів і вклонитися образу померлого Чингис-хана. Монголи вірили, що коли хтось шов до хана й зо злими думками чи чарами, то все це згорало, і ханові зла не ставалося; хто ж не хотів цього робити, той уважався хановим ворогом. У монголів було велике шанування померлих предків, тому вони так шанували свого великого основника ханської династії Чингисхана. Монах-католик Шлато-Карпіні, наприклад, проішов після днох огнів. Наш Чернігівський князь цього зробити не зхотів, - і згинув. Але не виключено, що монголи, з бажання помститися на князеві за смерть своїх послів, ставили йому якісь збільшені вимоги.

Другий замучений в Орді князь - Роман Олегович, що згинув 1270 року, згинув ніби за те, що ганив поганську віру монголів.

Закони монгольські, Яса визначала смертну кару кожному монголові за хулу на православну віру, видно, смерть була й православному за не-шанування віри монголів.

У зносинах з нами монголи дотримувались двох головних засад своєї політики: 1/поводилися з кожною вірою так, ніби самі цю віру ісповідували, й 2/обман завжди вважали за лицарський вчинок. Потроху й наші

князі, особливо північні, а за ними й дехто з ієрархії, навчалися цієї "татарської політики" й провадили її в життя. Ця власне політика на-довго позосталася в Російській Церкві.

На початку XIV-го століття, а особливо в половині XV-го століття українські землі посіла Литва і з того часу тут припинилася залежність від монгольської чи татарської Орди, особливо з того часу, коли князь Ольгерд /1341-1377/ побив татар над річкою Синюхою. Над північною Русі татари панували ще більше ста літ, - тут остаточно звільнилися від татарського ярма тільки 1480-го року.

Але Україна звільнилася тільки від організованого панування татарського, бо напади різних татар, особливо кримських, продовжувались ще дуже довго, аж до XVIII-го віку, що сильно руйнувало Україну. При цих пізніших татарських нападах так само сильно руйнувалася наша Церква; наприклад року 1482-го при нападі кримського хана Менглі-Гирея на Київ був спалений Печерський монастир, а сам Київ сильно пограбований.

V.

Ханські ярлики.

Як ми бачили вище, монгольські хани були зовсім терпимі до нашої віри та духовенства, що випливало з їхньої толерантної релігійної політики. Ось тому вони не займали нашої віри православної, а прав нашого духовенства не порушували. Більше того, - вони боронили й нашу віру, й наше духовенство, видавчи в охороні грамоти, що звалися по-монгольському ярликами.

Русь була переповнена різними монгольськими урядниками, постійними й часовими, що збирали всякі податки для хана, а при цьому звичайно кривдили й утискали нашу людність. Тоб оборонити Церкву й духовенство від цієї кривди та утисків, хани видавали свої ярлики, цебто охоронні грамоти, в яких забранялося всім монгольським урядникам кривдити Церкву й духовенство, й перераховувались їхні привілеї та ульги.

Слово "ярлик" - тюркське слово, визначає: приказ, по-канцелярійному: грамота. Ярлики писалися завжди татарською мовою. Вони звичайно видавались митрополитам, але часом і єпископам, що мусіли їздити за ними в далеку Орду. Від настання хана Узбека, з 1313-го року стало конечним, щоб митрополит брав потрібного ярлика від кожного нового хана. Таким чином завелося, що наші митрополити Київські й усієї Русі /щоправда, не жили вони в Києві, але жили в Володимирі над Клязьмою, а пізніше в Москві/ мусіли їздити в Орду на поклін за кожного нового хана й вибирати собі там ярлика, що ставав ніби грамотою на митрополітузання, ніби інвеститурою. Митрополит звичайно вибирав ярлики не тільки для себе, але й для всіх своїх єпископів; правда, знаємо випадки, коли єпископи Ростовські, при відсутності митрополита, самі ходили в Орду за ярликами, як правами для свого духовенства.

Відомо, що ханами видано було митрополитам п'ять ярликів, але змісту одного з них, виданого митрополитові Феогностові, до нас не дійшло. Перший ярлик був виданий в 1267-му році /чи 1279/ ханом Менгутеміром митрополитові Кирилові; другий ярлик 1313-го року від хана Узбека митрополиту Петру; третій ярлик, що до нас не дійшов, виданий був ханом Чанібеком року 1343-го митрополиту Феогностові; четвертий ярлик, якого одержав року 1357-го митрополит Олексій від хана Бердібека; і, нарешті, п'ятий останній ярлик - це ярлик 1379 року, якого одержав наречений митрополит Михаїл /Митяй/, коли щав до Царгороду ставитися, від хана Атюляка чи Тулунбека. По цьому часі, аж до скинення татарського ярма /1480 року/, більше ярликів нам не відомо, - татари потроху втрачали свою силу, і митрополити вже не їадили в Орду за ярликами.

Крім цих ярликів, відомі ще три ярлики знатої жінки хана Чанібека, Тайдули, а саме охоронні від кривд урядників ханії для митрополита Феогноста й єпископа Сарайського Івана, а третій - для вільного проїзда митрополита Олексія до Царгорода.

Можна припускати, що ярликів було більше, зокрема митрополит мусів або підтверджувати свого попереднього ярлика, або брати нового від кожного нового хана. Але від року 1503-го маємо вже збірку всіх тоді відомих ярликів, що зберігалися при **Московській митрополії**, їх було тоді тільки сім.

Звичайно ярлики повторюють наші існуючі церковні права, але часом мають і вказівки на нові права, яких не було в попередньому ярликові. Усі ярлики разом забезпечують нашому духовенству такі церковні права:
1/Віра православна охороняється від усякої хули, 2/Священні предмети охороняються від забрання або псування, 3/Церковні маєтки недоторканльні, 4/Усе духовенство не платить жодних податків і вільне від різних державних обов'язків, 5/Так само церковні слуги вільні від публичних робіт і 6/Духовенству надається право суду своїх людей по всіх цивільних і уголовних справах, не викликаючи навіть розбоїв та душогубства.

Зроблю тепер короткий огляд змісту ярликів:

1. Перший ярлик, який дійшов до нас, це ярлик 1267 /чи 1279/ р. від хана Менгу-Теміра для митрополита Київського Й усієї Руси Кирила III. У цьому ярлиці найперше охороняється святість і недоторканльність віри, Богослуження й законів православної Церкви: "Хто віру їхню псху-лить або посміється, той нічим не виправдається, й помре злом смертю... А що в законі їх ікони, і книги, і що інше, з чого вони Бога молять, то нехай /урядники/ не забирають, не деруть, не псують": Про це саме ярлик 1313-го року хана Узбека наказує: "Усі їхні закони, складені від початку їх, то все відає митрополит або кому він накаже. щоб ніщо не було перечено чи порушене, або ним покривдано... щоб усі соборні митрополичі церкви були цілі, ніким, ні від кого не кривдані... що закон їх, і в законі їх церкви, і монастирі, і каплиці їх,- щоб нічим їх не кривдили, ані хулили. А хто зачне їхню віру хулити, або осуджувати, та людина нічим не виправдається, й помре злом смертю".

2. Ярлики наказують про недоторканливість усіх осіб духовного звання, усіх церковних людей й усього церковного маєна. Проте читаемо в першому ярлиці /і в інших/: "Що церковні землі та води, доми, огороди сади, млини, зимовища, літовища, того в них щоб ніхто не займав, не насилував їх. А хто що візьме, нехай віддасть безоплатно".

В Узбековім ярлиці 1313-го року для митрополита Петра про це саме розповідається докладніше: "Щоб ніхто не кривдив на Русі соборну церкву митрополита Петра, і церковних його. Щоб ніхто не брав ані власності /стяжанія/, ані маєтків, ані людей... Усі його люди й усі його спільнанія, як то має ярлик, архимандрити, і ігумені, і попи, і всі причти церковні,- нічим ніхто щоб не був скривджений... А які будуть церковні люди, які ремесники, чи писарі, чи будівничі каменя або дерев, або які будь інші майстри, або ловці якого будь лову, або сокольники,- а в це щоб ніхто з наших не встрявав і на наше діло щоб не брали їх. І пардусники ^{x/} наші, і ловці наші, і сокольники наші, і побегнники наші щоб не встрявали до них, і щоб не брали в них їхнього знаряддя для праці, щоб нічого не відбирали... щоб ніхто нічим не встрявав у справи церковні, і в митрополичі, ані в їхні волості та в села їхні, ані в усякі лови їхні, ані в борти їхні, ані в землі їхні, ані в улуси їхні, ані в ліси їхні, ані в огорожі їхні, ані в волосні місця їхні, ані в сади їхні, ані в млини їхні, ані в зимовища їхні, ані в стада їхні кінські, ані в усякі скотські стада".

В ярлику 1379 року хана Атюлюка подано таку загрозу за невиконання цих ханських приказів: "А кого з наших послів чи побірників церковні люди уб'ють над своїм добром, тому телева нема; а кого з церковних людей наш уб'є, то той сам щоб помер смертю".

3. Усе духовенство та церковні люди, а також усе церковне маєно

^{x/} Пардус-барс, пантера, часом рись. Пардусник - ловчий при охоті на диких звірів у татар.

звільнялися від усіх податків, оплат та обов'язків. Ярлик 1267 року про це наказує: "У всіх оплатах /пошлинах/ духовенство не платить оплат ані царських, ані царицінських, ані князівських, ані урядничих, ані дорожніх, ані посолських, ані яких оплатників, ані яких доходів... А які церковні люди: майстрі, сокольники, пардусники, або які слуги й робітниці, і хто б то ні був з їхніх людей, тих щоб не займали ні на що: ні на роботу, ні на сторожу".

Там само звільнялися від усіх податків діти та брати духовенства, якщо живуть нерозділено. Про це в ярлику 1267 року читаемо: "Попове, що їдять один хліб і в одному місці живуть, у кого брат чи син, і ті так само пожаловані будуть; але коли від них відділилися, виїхали з дому, то їм оплати й данину давати".

В ярлиці хана Атюляка 1379 року про це саме читаемо докладніше: "Увесь чин поповський і всі церковні люди, яка б дань ні була, чи яка оплата, чи які доходи, чи замовлення, чи роботи, чи сторона, чи корми, тільки тим церковним людям ані бачити, ані чути того не треба. Не потрібна йому, митрополитові, ні його людям, ні всім церковним богословцям, попам, і черцям, і більцям, і їх людям, від малого до великого жодна данина, жодна оплата, ані корм, ані життя, ні покликання, ані дарунки, ані почесті жодні не возвращаються; ані служба, ані робота, ані сторона, ані жодні доходи, ані поминки, ані поклонене, ані вихід, ані політне, ані станове, ані в'їздне, ані мимохідне на дорозі послу, ані баскаку, ані жодному моєму оплатникові".

4. В справах судових хани дали право духовенству судитися тільки в своїх духовних судах, а не в цивільних, навіть по справах розбою та душогубства. Ярлик 1267 року про це нічого не говорить, але дальші ярлики завжди це підкреслють. Так, в Узбековім ярлику читаемо: "Знає Петро митрополит справедливість і право судити, і управляти людей своїх на правду, в чому будь: і в розбої, і в полічному, і в кражі, і в

усяких справах відає сам Петро митрополит один, або кому накаже. "Щоб усі корилися й підпорядковувалися митрополитові, всі його церковні причти, по першим здавна законам і по першим грамотам нашим... Усіма своїми церковними править митрополит, і судить, і відає, або кому накаже таке робити й правити. А нам у те не встравати ні в що, ні дітям нашим, ані всім нашим князям нашого царства, і всіх наших земель, і всіх наших улусів".

За порушення приказів ярликів, навіть ніби за малі переступи, хани призначають звичайно смертну кару. Так, в Узбековому ярлику 1313-го року читаємо: "Хто нашого ярлика і нашого слова не послухає, той винний Богові, і гнів на себе від нього прийме, а від нас кара йому буде смертная. Хто вступить у церковне і в митрополиче, то на нього гнів буде Божий, а при нашему великому дошкуванні /істязанії/ не віправдається нічим і помре злую казнью".

Даючи такі охоронні ярлики, хани вимагали від нашого духовенства молитов за себе. Про це в першому ярлику 1267-го року читаємо: "Ми пожалували попів, і ченців, і всіх богоодільних /що працюють для Бога? шпитальних?/ людей, щоб справедливим серцем молили за нас Бога, і за наше плем'я, без печалі, і щоб благословляли нас... Щоб не клігли нас, але в спокої молилися за нас... А коли хто буде молитися за нас Богові несправедливим серцем, то нехай той гріх буде на ньому".

Про це ж саме читаємо в Узбековім ярлику 1313-го року: "Щоб не встравали в церковне і митрополиче ніхто, бо то все Боже... Ми жалуємо їх ярликами, щоб Бог нас пожалував, заступив. А ми Боже бережемо, і даного Богу не беремо, щоб митрополит пробував в тихому й лагідному житті, без усякої нагінки, щоб справедливим серцем і справедливок думкою молив Бога за нас, і за наших жінок, і за наших дітей, і за наше плем'я".

Безумовно, ханські ярлики були охороною Церкви й духовенства також і від зазіхання на них своїх князів та бояр. Про це недвозначно

наказується вже в Узбековім ярлику 1313-го року: "Ми дали митрополито-
ві /Петрові/ цю грамоту для його кріпостей, щоб, цю грамоту бачучи й
чуючи, всі люди, й усі церкви, й усі монастири, і всі причти церковні,
щоб ні в чому не були неокірні, але були йому послушні по їхньому за-
кону, і по старині, як у них здавна йде... Щоб усі корилися й слухали-
ся митрополита, усі його церковні причти за першими здавна законами
їх"...

Оце зміст ханських ярликів. Накази ярликів монгольські баскаки ви-
конували, а невиконання було тільки виїмковим. Року 1246-го з наказу
Батия зроблено переписа на Русі, щоб обложить переписаних даниною, але
духовенства не переписали. Взагалі Літописи твердять, що кожного разу,
коли переписувано народ для данини, то до списків не брано: "архи-
мандритовъ, и игуменовъ, и иноковъ, и поповъ, и дьяконовъ, и клирошанъ,
и всего причта церковнаго".^{x/} Взагалі, до ханової казни наше духовен-
ство нічого не платило.

Про права нашого духовенства за домонгольської доби ми не багато
знаємо, тому ханські ярлики великої ціни, бо вони власне й показують
церковні права й домонгольського часу, бо хани затверджували головно
ті права, які духовенство вже мало.

Монгольські хани добре знали великий вплив нашого духовенства на
народ, а тому окоче видавали свої ярлики митрополитам та єпископам,
щоб тим самим тримати їх у послусі до себе. Через це власне довгий
час Монгольщини не був занадто шкідливим для нашої Церкви, бо давав
їй змогу не тільки зберегти все те, що вона вже мала, але й розвива-
тися далі. За ярлики митрополити дорого платили ханам, їхнім жінкам
та сановникам двору, мусіли їздити за цими ярликами в Орду на поклін,
виявляючи тим свою покору й залежність, але ярлики справді боронили

-----
^{x/}Див."Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей" I.203,226; Ник.Лѣт.ІІІ.
37,59.

Церкву й давали їй змогу вільно жити та розвиватися.

Більше того, ханські ярлики не раз боронили нашу Церкву й від вібріків проти неї й своїх князів та бояр. З бігом часу князі почали ко-
сим і зависним оком дивитися на церковні та монастирські маєтки, бажаю-
чи їх загарбати собі, але зробити цього не могли власне через охорону
їх ханськими ярликами.

Знаємо, що часом наші митрополити змушені були скаржитися в Орді
на церковні утиски від своїх. Так, року 1313-го в Орду приїхав митро-
полит Київський і всієї Руси Петро, й поскаржився на кризду для Церк-
ви від деяких "лукавыхъ человѣкъ", під якими проф. Е. Голубинський вба-
час величого князя Тверського Михайла Ярославовича /Історія Русской
Церкви, 1900, т.ІІ Ч.І ст.122-123/. І хан видав митрополитові такого
ярлика, що справді охоронив його й від князя, бо надав Церкві й пра-
во свого духовного суду.

Наші перші митрополити Київські й усієї Руси, аж по 1480-й рік, ма-
ли величезне значення як в Україні, так і в Московії, і в виробленні
цієї великої сили багато допомогли власні ханські ярлики, бо вони у-
залежнювали все духовенство не від свого князя, а від далекого хана,
влада якого над духовенством була тільки номінальна.

А коли - через сварку монгольських племен - хани стали втрачати
силу, то разом з цим стали тратити свою силу й ханські ярлики. І ко-
ли в Україні впала влада монголів уже в першій чверті XIV-го століття
в Московії в 1480-му році, то зараз по цьому Церква дошкульно це від-
чула, бо замість номінальної влади далеких монгольських ханів наста-
ла реальна влада своїх князів, особливо в Московії. І довго ще й по-
знищенні Татарщини вища наша ієрархія, боронючи права Церкви, мусіла
покликуватися на... ханські ярлики. Як на приклад укажу на те, що ро-
билося в Московії. Великий князь Московський Іван III скоро по знищен-
ні Татарщини задумав був відібрати церковні й монастирські маєтки.

Зібрався Собор у Москві в 1503 році, і цей Собор подав цареві зім ханських ярликів і говорив таке: "Поглянь, благочестивий Государю, що й незвірні царі /щебто хани/ не відважувалися хривдити Церкву. Як же ти відважишся відняти в неї її віковий набуток, який вона одержала від твоїх благовірних предків?" Це саме говорив і Московський митрополит Макарій царю Івану Грозному, і патріярх Никон цареві Олексію Михайловичу, що так само намагалися пограбувати свою Церкву.

Деякі права, що дані були Церкві князями давнішого часу, наприклад десятина єпископам, не підтверджувалися ярликами, але це явне тому, що хани вважали це за домашню справу князів, від них незалежну.

Звичайно, не можна думати, що ярлики завжди повно охороняли Церкву від сувалі монгольських баскаків, але все таки тогочасні джерела дають нам право твердити, що порушення ярликів були тільки винятком. Так, року 1342-го митрополит Київський і всієї Руси Феогност їздив до нового хана Чанібека за ярливом. Через звичайніх у нас "татарських людей" справа мало не скінчилася була тим, що Чанібек мав накладти на все духовенство данину... Ніконів Літопис так розповідає про це: "Нѣціи рустіи чловѣци оклеветаша Феогноста митрополита ко царю Чанибеку, яко много безисленно имать дохода, - и злата, и сребра, и всякаго богатства". А тому лідказали ханові: "И достоитъ сму тебѣ давати въ Орду на всякъ годъ полѣтныя дани"...

Тільки великими дарунками митрополит збувся цього доносу своїх таки людей...

VI.

Київські митрополити за Монгольщини.

1. Митрополит Йосип.

Митрополит Київський Кирило II номер 1233-го року, але Греція, своїм звичаєм, не спішила поставити йому заступника. І тільки року 1237-го прибув до Києва з Нікеї новий митрополит Йосип. Новгородський

Літопис на кінці 1237-го року про це подає: "Того ж літа приде митрополит гречинъ изъ Никъя въ Киевъ, именемъ Есифъ". І більше про цього митрополита нічого не знаємо. Під 1240 роком, роком знищення Києва, наші Літописи нічого про митрополита не подають це свідчить, що Його тоді в Україні вже не було,- він, певно, покинув свою митрополію ще до приходу монголів, налякавшися тих хахів, які чинили вони на півночі Руси. Коли б цей митрополит був забитий при зруйнуванні Києва монголами 6 грудня 1240-го року, то безумовно Літописи про це конче згадали б.

Знаючи, яку велику силу мали тоді митрополити, можна уявити собі, скільки втратив Київ і вся Україна власне через те, що в найкритичнішу хвилину митрополит покинув свою митрополію.

2. Митрополит Кирило III.

Україна, як і вся Руська земля, лежала в руїнах, а митрополита не було. Не було кому й подбати про скоріше поставлення Його,-руські князі всі були налякані або повалені, а в самій Візантії в роках 1240-1243, цебто в найтрагічніший для нас час, не було патріарха.

Правда, в цей час єпископ нової столиці князя Галицько-Волинського, Угровська, куди переїхав князь Данило Романович, покинувши Галич, на ім'я Йосаф, сам оголосив себе десь року 1240-го митрополитом. Князя Данила не було вдома,- він виїхав в Угорщину шукати рятунку на монголів. А вернувшись додому десь 1242-го року, князь Данило не визнав Йосафа за митрополита і обрав іншого кандидата. Це був близьче нам незадомий Кирило.

Наречений митрополит був українець родом, і це було помітною подією в історії Церкви того часу. Сильний князь Данило взяв усю ініціативу відбудови Церкви в свої руки,- бо ніхто інший про це не дбав,- і сам поставив митрополита. Обрання це відбулося ще до повороту Батиєви срід з Угорщини, десь у 1242-му році. Але їхати до Царгороду на поставлення Кирило скоро не зміг.

В 1245-1246 році князь Данило Романович ~~Уалин~~ в Орду, де пізніше виступався й за Церкву. Вернувшись в Орди, князь Данило послав нареченого митрополита в Царгород на ставлення. Кирило в Царгороді трохи забавився, і вірнувся аж 1249 року як митрополит Київський і всієї Русі. Правда, докладний час поставлення митрополита Кирила III не відомий.

Отож, від утечі митрополита грека Іосипа до постановлення йому наступника минуло десять літ, цебто в найtragічнішу свою добу Русь митрополита не мала аж десять літ.

По поставленні митрополит Кирило прибув до Києва, а вже наступного 1250-го року появляється на півночі Русі. Там були б його не визнали, але якраз великий князь Володимирський Андрій Ярославович оженився з донькою князя Данила Романовича, і тому на півночі визнали й митрополита українця.

Митрополитові Кирилові випала доля бути найдовший час митрополитом, - був ним 33 роки /1248-1281/, а коли брати час від його наречення, то 39 /1242-1281/ літ тяжкої праці під монголами.

Усі митрополити до Кирила III жили в Києві, де була йхня споконвічна катедра, і цієї катедри вони міцно трималися й рідко виїздили з Києва. В Києві жив великий князь, - і митрополити трималися його. Але тепер справа змінилася на зовсім іншу.

Ще перед приходом монголів Київ сильно упав політично. На півночі повстав свій центр, свій великий князь, що навіть перестав цікавитись Києвом. З другого боку повстав сильний центр і на південному заході, де князь Данило Романович набрався великої сили й легко захопив Київ, але жити в ньому не скотів, - поставив там тільки свого тисяцького Дмитра. І коли монголи напали в 1240-му році на Київ, в ньому князя не було, - не було голови оборонної.

Монголи обернули Київ в руїни, а його мешканців перебили. Усі, хто міг, півтікали з Києва. Київ став малим, малолюдним, бідним містечком,

яким князі перестали цікавитись. Монголи остаточно видали політичне значення Києва.

Час минав, але Київ відживав дуже помалу, бо перестав бути єдиним центром усієї Руси. В Києві з часом стало небезпечно жити, бо на нього почали нападати з одного боку ті ж монголи, що мешкали зараз за Дніпром, а з другого боку, з заходу появився новий ворог, грізніший від татар - литовці. Ось через це усе думка не жити в поруйнованому Києві приходила митрополитові сама собою, як вислід реальної дійсності. Але зреалізувати цю думку остаточно митрополит Кирило III не відаважився.

Зате митрополит став часто покидати Київ і їздити по своїй розлогій митрополії й жити в якомусь іншому місті при комусь із князів. Кирило III взагалі любив подорожувати, бо був пастирем дуже пильним. Про це свідчить Никонів Літопис, наприклад під 1280 роком: "Того же лтвя преосвященный Кирилль, митрополитъ Кіевскій и всея Руси, изъде изъ Кієва по обычаю своему, и проходаше гради всеа Руси, учаще, наказующе, исправляше" /III.69/.

Взагалі Кирило часто ходив на північ і довго там пробував. Акеля-ційний суд давати митрополит звичайно їздив по спаркіях і судив на місці. Чи навідував він свою батьківщину, Галичину, й того князя, що поставив його, не знаємо, бо джерела про це мовчать, і робиться враження, ніби він не любив своєї батьківщини. Взагалі, Кирило потроху почав давати перевагу півночі.

Митрополит Кирило керував Церквою в дуже тяжкий час, коли над усією Руссю панували монголи. Стосунки його з Ордою були добре, - він навіть заснував у Сараї, як я про це розповідав вище, осібну Сарайську єпископію. А десь у році 1267 /чи 1279/ митрополит дістав собі від хана Менгу-Теміра дуже важливого ярлик, що боронив нашу Церкву від баскакських кривд. Це був перший ярлик, даний нашому митрополитові; або перший, що

дійшов до нас, - давніших не збереглося.

Митрополит Кирило III відомий у нас своїми заинтересованнями до канонічного права. Власне він приніс до нас першу Кормчу Книгу, яку випросив у Болгарського князя Якова Святислава. Цей князь, на прохання митрополита Кирила, звернувся до Тирнівського патріарха й дістав від нього Кормчу, з якої наказав списати відписа, й відіслав його Кирилові десь у 1267 чи 1270 році.

В 1274 році Кирило III скликав у Володимирі над Клязьмою Собор єпископів, який виступив проти церковних непорядків та словживань. Постанови цього Собору описані в праці Кирила "Правило". Як читасмо тут, "запустіли святыя Божії церкви", і митрополиту треба було багато працювати, щоб усе це направляти. "Правило" митрополита Кирила - це перші збережені до нас Діяння Собору єпископів, коротко записані.

Цього ж 1274-го року митрополит нарешті замістив Володимирську /над Клязьмою/ єпархію, що 36 літ була необсаджена, по забитті монголами в 1238 році єпископа Митрофана. І власне ще митрополит Кирило III вже зреалізував думку, щоб Володимирська єпархія належала на півночі безпосередньо митрополитові Київському.

Митрополит Кирило й сам писався й Літописи звуть його завжди: митрополит Київський і всієї Руси.

За митрополита Кирила, як знаємо, князь Данило Романович, що постачив його, мав близькі знозини з Папою, але як до цього ставився сам митрополит, відомостей не маємо.

В 1281-му році митрополит Кирило був у Києві, але пішов з нього на північ, і 6 грудня 1281-го року /інші джерела подають 7 грудня 1280 року/ помер у Переяславі Заліському. Але тіло його, як митрополита Київського, було перевезене до Києва й поховане в Святій Софії.

Таке було життя православної Церкви під монголами за перше пів століття їх панування /1237-1281/, пів століття найбільш тяжке та характер-

терне. Дальший час пішов на більше впорядкування Церкви, якої монголи не займали.

Але Татарщина, прибивши й зруйнувавши Київ, відразу поставила в нашій православній Церкві зовсім нове питання, якого досі не існувало, — питання про седибу Київського митрополита, а це питання логічно допровадило до другого, що довгі століття висіло над нами, — питання про розподіл однієї східньої митрополії на дві. Це питання ясно зазначилося вже за митрополита Київського Кирила III, який, хоч і був українцем з походження, з політично-церковних мотивів часто покидав Київ і більше свого часу віддавав на впорядкування Церкви північної. Але все таки за Кирила III єдність митрополії панувала ще в усіх, і хоч митрополит помар на чужині, в Переяславі Заліському, проте тіло митрополита було привезене до його катедри, до Києва, й було поховане в Святій Софії.

Дальші події в нашій Церкві пішли зовсім уже під знаком поділу Київської митрополії, про що я буду розповідати в окремій статті.—

VII.

Головніша література.

В.Б.Григорьев: О достовѣрности ярлыковъ? данныхъ ханами Золотой Орды русскому духовенству, Москва, 1842; дисертація, тут видруковані всі сім ханських ярликів.— Геннадій Карповъ: Очерки изъ исторіи россійской церковной ізархіи, М.1865, р., ст.10-14: стан духовенства за татарщиною.— Митр.Макарій: Исторія Русской Церкви, 1866 р., т. V ст.36-47: Ярлыки монгольскихъ хановъ русскому духовенству.— Проф.Е.Голубинскій: Исторія Русской Церкви, том II ч. I, М.1900 р. ст. I-89: Порабощеніе Руси монголами и отношенія хановъ монгольскихъ къ русской Церкви и къ вѣрѣ русских и къ ихъ духовенству /ст.1-49/, Митрополитъ Кирилль III /ст.50-89/.— М.Грушевский: Исторія України-Руси, 1900 р. т.ІІІ

ст.319-320, закоротко.- А.С.Павловъ: Курсъ церковнаго права, 1902 р.

ст.157-158: Чанскіе ярлики русскимъ митрополитамъ. - Jos.von Hammer: Geschichte der goldenen Horde in Kintschak, 1940.

М.В.Толстой: Разсказы изъ исторіи русской церкви, М.1887 р. ст.75-117.

-0- -0-

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЧОРНОМОРСЬКОГО ІНСТИТУТУ.

Досі вийшли:

Ч.1.

Юрій Липа: ЧОРНОМОРСЬКА ДОКТРИНА. Варшава 1940. /29x20/.
стор.124. VI. На правах рукопису. Ціна 15 зл.

Зміст: Дефініція. Частина перша: 1.Чорноморський простір. 2.Роля України. 3.Ключ склепіння. 4.Таврида-осередок. 5.Дністер - опертня на Заході. 6.Дон - опертя на Сході. 7.Окреслювання кордонів. 8.Колонізаційний рух XIX ст. 9.Колонізаційний рух XX ст. 10.Закон розселення українців. 11.Перелом характеру мас. 12.Лізична оборонність. 13.Духова оборонність. 14.Підкавказзя і Кавказ. 15.Одність Кавказу. 16.Каспійська брама. 17.Туреччина. 18.Роля Кемаля. 19.Іранський поміст. 20.Греція й Альбанія. 21.Дунайська брама. 22.Балканські війни. 23.Вузол Ігославії. 24.Болгарія. 25.Румунія й Угорщина. 26.Чорноморські землі як колонізаційний простір. 27.Чорноморські форми продукції. 28.Натиск на Чорне море. 29.Свідомість єдності. 30.Політичні перспективи. 31.Одз Чорноморських держав. Частина друга: I.Море і його характеристика. II.Чорноморські ріки. III.Культури над Чорним морем. IV.Чорноморська торгівля. V.Релігії над Чорним морем. VI.Типи держав і людей. VII.Чорноморський характер. VIII.Символ Чорного моря.- Послів'я.Література.

Ч.2.

Лев Биковський: ТУРЕЧЧИНА. Бібліографічні матеріали. Варшава 1940./31x21/, стор.68. На правах рукопису. Ціна 5 зл.

З м і с т: Передмова. Перегляд літератури. Загальні твори. Філософія та релігіознавство. Суспільні знання. Мовознавство. Природознавство. Прикладні знання. Мистецтво. Письменство. Історія. Географія. Життєписи.- Послів'я.- Показник.

Ч.3.

Г.І.Б р а т і я н у: ПОЧАТКИ ТОРГІВЛІ НА ЧОРНОМУ МОРІ. Варшава 1940. /31x22/, стор.42. На правах рукопису. Ціна 3 зл.

З м і с т: Передмова Проф.І.Шовгенова. Вступ. Географічний огляд.

Іранці та греки: грецька колонізація на берегах Понту Евксинського. Понтійське царство та римське завоювання. Великі інвазії. Торгівля Візантії з хозарами та українцями. Інвазії команів та турків. Монголи та італійці у XIII ст. Примітки.

Ч.4.

О л е г К у л и н я к: ЧОРНОМОРСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОМИСЛОВОСТИ. Варшава 1941. /31x22/, стор.50 і схема. На правах рукопису. Ціна 4 зл.

З м і с т: Вступ. Зугілля. Металі й машини. Цукор. Нафта. Текстильна промисловість. Закінчення. Література. Схема.

Ч.5.

І в а н Ш о в г е н і в: ЧОРНЕ МОРЕ. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Варшава 1941. /31x22/, стор.112 і карта. На правах рукопису. Ціна 10 зл.

З м і с т: Вступ. Короткий огляд історичних подій на землях довкілля Чорного моря. Гідрографія Чорного й Озівського морів. 1.Генеза, положення, величина. 2.Батиметрія Чорного й Озівського морів. 3.Природа морського дна. 4.Опис берегів чорного й Озівського морів. 5.Острови. 6.Лимани. 7.Властивості води Чорного й Озівського морів. 8.Вітри, бури, тумани. 9.Рухи води. 10.Флора й фауна Чорного моря. 11.Рейси пароплавів на Чорному й Озівському морях. Гідрографія головних рік чорноморського басейну. 1.Загальні уваги. 2.Опис головніших річок Чорноморського басейну: Рівнaya, Камчія, Провадія, Дунай, Дністер, Буг, Інгул, Дніпро, Дніпровсько-Бузький водний шлях, Дін, Донець, Західний і Східний Маничі, Маничський водний шлях, Волго-Донський канал, Ся, Кубань, Волга, Каспійське море. Чорноморські річки Закавказзя. Чорноморські річки Туреччини. Загальні висновки. Література. Карта.

Ч.6.

А н а т о л ь О г і с н ی к о: КОМУНІКАЦІЙНЕ ЛЕТУНСТВО В ЧОРНОМОРСЬКОМУ ПРОСТОРІ. Сучасний стан і можливості розвитку. Варшава 1941./31x22/, стор.32 і 2 схеми. На правах рукопису. Ціна 3 зл.

З м і с т: Характеристичні прикмети летунської сполуки. Швидкість перелету. Розклад летів. Незалежність від профілю терену. Згідність з політичними зв'язками. Головні магістралі Європи. Летунські лінії в Європі. Летунські лінії Балканських держав /Туреччина, Греція, Болгарія, Боснія-Герцеговина, Румунія/. Летунська комунікація СРСР. Летунські лінії УРСР. Кошти. Майбутність на українських теренах. Висновки. Література. Схеми.

Ч.7.

І в а н Ш о в г е н і в і В а л е н т и н С а д о в с ь к и й: УКРАЇНСЬКИЙ ЧОРНОМОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ. Програма діяльності

сти. Варшава 1941 /31x22/, стор.20. На правах рукопису. Ціна 1 зл.

Зміст: 1. Проф. І. Шовгенів - Загальний план праць Українського Чорноморського Інституту. 2. Проф. В. Садовський - Програма економічно-географічного вивчення Чорноморського простору. 3. Видання Українського Чорноморського Інституту.

Ч.8.

Юрій Липа - Лев Биковський: ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР Атлас. Схеми рисував Ст. В. Варшава 1941 /31x22/, стор.48. На правах рукопису. Ціна 10 зл.

Зміст: Передмова. 1. Чорноморський простір. 2. Україна. 3. Кавказ.

4. Іран. 5. Туреччина. 6. Греція. 7. Болгарія. 8. Угорщина. 9. Югославія. 10. Румунія. Послів'я. Література. Видання Українського Чорноморського Інституту. До тексту додано 10 схем.

Ч.9.

Дмитро Нестеренко: ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ МОРСЬКИХ ПОРТІВ УКРАЇНИ. Одеса 1942./31x22/, стор.34. На правах рукопису. Ціна 5 зл.

Зміст: Передмова проф. І. Шовгенова. 1. Загальне. 2. Інстанція - Управа порту. 3. Навігаційний персонал. 4. II Інстанція - Дирекція Морських Портів. 5. III Інстанція - Департамент Морських Портів України. 6. Зіставлення кількості персоналу і корабельного тонажу.

7. Особові справи. 8. Приділ кораблів для транспорту, спрямовані на руху.

9. Портова поліція. 10. Будова і ремонт кораблів. 11. Направа портів і урядження. 12. Господарчі справи - інтендантура. 13. Бюджетові й економічні справи. 14. Організація праці сезонових робітників. 15. Закінчення. - Література. Видання Українського Чорноморського Інституту. Додаток: 3 схеми.

Ч.10.

Чорноморський Збірник. Книга перша. Одеса 1942. /31x22/. стор.68 і 1 схема. На правах рукопису. Ціна 10 зл.

Зміст: 1. Л. Биковський: Великодержавні проблеми України. 2. І. Липа: Емоційні первні в чорноморському світогляді. 3. М. Плечко: Українська Гетьманська флота 1918 р. Стислий нарис. 4. П. Сиденко: Мангурістанська Україна. 5. М. Ковалський: Деяло про тюркські коріння в українській мові. 6. Видання Українського Чорноморського Інституту. 7. Видання Океанічного Інституту. Додаток - схема.

Ч.11.

Юрій Липа: ЕМОЦІЙНІ ПЕРВНІ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ СВІТОГЛЯДІ. Одеса 1942./31x22/, стор.15. На правах рукопису. Ціна 2 зл. /Відбитка/.

Ч.12. Максиміліян Плечко: УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ФЛОТА 1918 р. Стислий нарис. Одеса 1942 /31x22/, стор.17. Ціна 2 зл./Відбитка/.

Ч.13.

Юрій Липа: ЧОРНОМОРСЬКА ДОКТРИНА. Друге видання. Одеса 1942 /31x22/, стор.135 + 1 карта. На правах рукопису. Ціна 25 зл.

З м і с т: Передмова до другого видання. Ч а с т и н а п е р ш а:
1.Чорноморський простір. 2.Роля України. 3.Ключ складіння. 4.Таврида-
осередок. 5.Дністер - спертя на Заході. 6.Дон - спертя на Сході.
7.Охрестівання хордомів. 8.Кольонізаційний рух 19 ст. 9.Кольонізацій-
ний рух 20 ст. 10.Закон розселення українців. 11.Перелім характеру мас.
12. Фізична оборонність. 13.Духова обороночність. Ч а с т и н а д р у-
г а: 14.Підкавказя і Кавказ. 15.Одність Кавказу. 16.Каспійська брама.
17.Туреччина. 18.Роля Кемала. 19.Іранський пам'ят. 20.Греція й Альба-
нія. 21.Дунайська брама. 22.Балканські війни. 23.Вузол Гославії.
24.Болгарія. 25.Румунія й Угорщина. Ч а с т и н а т р е т я: 26.Чор-
номорські землі як кольонізаційний простір. 27.Чорноморські форми про-
дукції. 28.Нагір'я на Чорне море. 29.Свідомість одности. 30.Лолітичні
перспективи. 31.Ююз Чорноморських держав. Д о п о в н е н н я - Міну-
ле й характер Чорноморського Простору. I.Море і його характеристика.
II.Чорноморські ріки. III.Культури над Чорним морем. IV.Чорноморська
торговля. V.Релігії над Чорним морем. VI.Типи держав і людей.VII.Чор-
номорський характер. VIII.Символ Чорного моря.- Література. Бібліогра-
фія Юрія Липи /1917-1942/. Видання Українського Чорноморського Інститу-
ту. Видання Українського Океанічного Інституту. Чорноморський Про-
стір /схема до тексту .

Ч.14.

Ч о р н о м о р с ь к и й З б і р н и к . Книга друга. /31x22/. Одеса
1942. стор. 67 і 4 аркуші схем. На пра-
вах рукопису. Ціна 10 зл.

• З м і с т: 1.Архиєпископ Іларіон: Український Запорозький Скит на
Афоні. 2.Проф.Др.В.Клінгер: Діо Хризостомова промова над Дніпром.
3.Сава Крилач: Зажди для поборення суші в чорноzemних степах України
й сумежних земель. 4.Інж.Л.Бимовський: Матеріали до історії українсь-
кої флоти. 5.Др.Ю.Ліпа: Чорноморська подоріж. 6.Др.Л.Чикаленко: В спра-
ві етнічної еволюції в Припонтиді. 7.Видання Українського Чорноморсь-
кого Інституту. 8.Видання Українського Океанічного Інституту. 9.Ілюст-
рації на двох аркушах.

Ч.15.

Архієпископ Іларіон: ЦЕРКВА ПІД МОНГОЛАМИ в XIII-
XIV ст. Одеса 1942. /31x22/,
стор. 33.На правах рукопису.
Ціна 5 зл.

З м і с т: I.Монголи або татари. II.Поруйнування Руси монголами. III.
Руйнування церков за Татарщини. IV.Відносини монголів до православної
віри й духовенства. V.Ханські Ярлики. VI.Київські митрополити за Мон-
гольщини. 1.Митрополит Йосип.2.Митрополит Кирило III. VII.Головніша
Література. Видання Українського Чорноморського Інституту.

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ОКЕАНІЧНОГО ІНСТИТУТУ.

Ч.1.

Лев Бико вський: Великодержавні Проблеми України. Київ
1942 /31x22/, стор.23 + 1 схема. На пра-
вах рукопису. Ціна 3 зл.

З М І С Т.

	Сторн.
I. Монголи або татари.....	3.
II. Поруйнування Русі монголами.....	4.
III. Ру"нування церков за Татарщини.....	7.
IV. Відносини монголів до православної віри й духовенства.	11.
V. Ханські ярлики.....	19.
VI. Київські митрополита за Монгольщиною.....	27.
1. Митрополит Йосип.....	27.
2. Митрополит Кирило III.....	28.
VII. Головніша література.....	32.
Видання Українського Чорноморського Інституту.....	33.

